HET PARTIJGEBEUREN

Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982

Lidie Koeneman en Paul Lucardie

I. INLEIDING

Het jaar 1982 was voor vele politieke partijen een bewogen jaar. Voor het eerst sinds 1946 werden er drie verkiezingen in één jaar gehouden: voor de Provinciale Staten, de gemeenteraden en de Tweede Kamer. De Tweede Kamerverkiezingen waren het gevolg van een breuk in het tweede kabinet-Van Agt tussen aan de ene kant het CDA en D'66, en aan de andere kant de PvdA. Deze hoofdmomenten van 1982 komen in de volgende paragraaf iets uitvoeriger aan de orde.
Paragraaf III van dit artikel biedt een chronologisch overzicht van ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen. We beperken ons daarbij tot de partijen die in 1982 voor of na de verkiezingen van september in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren. Een tweede beperking betreft de aard der vermelde gebeurtenissen. Over het algemeen komen de handelingen van ministers of volksvertegenwoordigers in de Eerste of Tweede Kamer niet of nauwelijks ter sprake, omdatdeze elders reeds uitvoerig gedocumenteerd worden. De nadruk valt dus op de activiteiten van de politieke partijen buiten het parlement.
Als belangrijkste bronnen hebben we knipsels uit de dagbladen NRC/Handelsblad, Trouw, de Volkskrant en het Nieuwsblad van het Noorden gebruikt; deze knipsels worden dagelijks door medewerkers van het Documentatiecentrum verzameld en gerubriceerd voor het zogenoemde knipselarchief. Daarnaast hebben we partijdocumenten en relevante afleveringen van *Beleid Beschouwd* geraadpleegd.

II. HOOFDMOMENTEN

Provinciale Statenverkiezingen

Op 24 maart vonden de vierjaarlijkse Statenverkiezingen plaats. Met name voor PvdA en VVD gaf de uitslag een grote verschuiving te zien vergeleken met de Statenverkiezingen van 1978 en ook vergeleken met de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Men kan spreken van een "historische" uitslag, want voor het eerst - maar gezien de twee volgende verkiezingen in 1982 voorlopig (?) ook voor het laatst - streefde de VVD wat kiezersaanhang betreft de PvdA voorbij. Voor D'66 was de uitslag teleurstellend; ze won weliswaar zetels in de Staten vergeleken met 1978 maar verloor 2,7% ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. Het CDA won 2,6% vergeleken met 1981, maar verloor wat tegenover 1978. De zes kleine partijen, zowel linkse als rechtse, gingen allemaal iets vooruit. De kiezersopkomst was bij deze Statenverkiezingen de laagste sinds de afschaffing van de opkomstplicht. De uitslag van de in de Kamer vertegenwoordigde partijen luidde als volgt:

	Staten 1982		Staten 1978	
	%	zetels	%	zetels
CDA	33,4	248	35,0	268
PvdA	21,8	161	33,8	253
VVD	22,2	150	16,9	118
D'66	8,3	54	5,2	31
PSP	1,8	11	0,7	4
CPN	2,0	14	1,1	5
PPR	1,8	12	1,2	6
PSP-CPN-PPR*	2,5	16	1,2	1
SGP	2,2	15	2,0	13
RPF	0,7	6	0,2	-
GPV	0,7	6	0,6	4
SGP-RPF-GPV*	1,6	9	0,7	-
Opkomst	67,9%	705	79,1%	705

* in sommige kiesdistricten kwamen gezamenlijke lijsten uit van kleine partijen in wisselende combinaties, die hier tot twee hoofdgroepen zijn teruggebracht.

Zoals te doen gebruikelijk werd deze uitslag vooral met het oog op de nationale politiek geanalyseerd. Formeel beslissen de Statenverkiezingen over de samenstelling van de Provinciale Staten en indirect over die van de Eerste Kamer, informeel beschouwt men de uitslag tevens als graadmeter voor de politieke krachtsverhoudingen op landelijke niveau.
Zo luidde een conclusie dat deze uitslag een "afstraffing" betekende van het regeringsbeleid van D'66 en PvdA en een ondersteuning van het CDA. CDA-premier Van Agt constateerde dat deze verkiezingsuitslag de positie van het CDA in het kabinet had versterkt. De op dat moment in behandeling zijnde Voorjaarsnota zou er volgens hem "CDA-achtiger" uit gaan zien. PvdA en D'66 moesten "hun hoed lichten voor de nieuwe feiten", aldus Van Agt in een reactie op de uitslag van de Statenverkiezingen. Elsevier-hoofdredacteur F. Hoogendijk werd de vraag gesteld of het kabinet de Statenverkiezingen zou overleven (Elseviers Magazine 27/3/'82). Deze vraag kon zeven weken later ontkennend beantwoord worden.

kabinetscrisis; val van het kabinet-Van Agt II

Op 12 mei dienden de ministers en staatssecretarissen van de PvdA hun ontslagaanvraag in. Vervolgens stelden de ministers en staatssecretarissen van D'66 en CDA hun portefeuilles c.q. functies ter beschikking. De kabinetscrisis was een feit. Directe aanleiding voor de ontslagaanvraag van de PvdA-ministers vormde de uitwerking van de bezuinigingsvoorstellen van de Voorjaarsnota. Deze kabinetscrisis kwam niet compleet uit de lucht vallen. In de acht maanden dat het kabinet bestond waren onderlinge tegenstellingen verscheidene keren naar voren getreden; met name op het gebied van het te voeren werkgelegenheidsbeleid. Niet voor niets was het tweede kabinet-Van Agt bestempeld als een "vechtkabinet".
Op 14 mei benoemde koningin Beatrix de CDA-er prof. Steenkamp tot informateur. Hij kreeg als opdracht "een onderzoek instellen naar de mogelijkheden om zo spoedig mogelijk tot een oplossing van de huidige kabinetscrisis te geraken". De informateur kwam al snel tot de conclusie dat een lijmpoging tussen PvdA en D'66-CDA ongewenst werd bevonden en dat vorming van een CDA/VVD/D'66-kabinet op basis van de laatste gehouden Tweede Kamerverkiezingen door CDA, PvdA en D'66 werd afgewezen. Vervolgens onderzocht hij de mogelijkheid van vervroegde verkiezingen, uit te schrijven door het demissionaire kabinet of door een CDA/D'66-rompkabinet. Dit laat-

ste, een CDA/D'66-interim-kabinet, kreeg de voorkeur. De VVD verklaarde dit kabinet niet bij voorbaat af te zullen wijzen. (De PvdA was nadrukkelijk niet bereid tot een dergelijke verklaring.)
Op 25 mei bracht Steenkamp aan de koningin verslag uit van zijn werkzaamheden. Hij adviseerde om "de opdracht tot het formeren van een kabinet, bestaande uit CDA en D'66, te verlenen aan Mr. A.A.M. van Agt. De fracties van CDA en D'66 stemmen in met het optreden van de heer Van Agt als Minister-President van het te vormen kabinet. Het ligt voor de hand hem dan ook te belasten met de formatie van het nieuwe kabinet."
Aldus geschiedde. Nog dezelfde dag werd Van Agt benoemd tot formateur. Hij zocht 5 nieuwe ministers aan (3 CDA-ers, 2 D'66-ers) en op 29 mei trad het interim-kabinet-Van Agt III in functie. Op 8 juni sprak Minister-President Van Agt in de Tweede Kamer de regeringsverklaring uit. Van Agt zei bij die gelegenheid dat het CDA/D'66-kabinet allereerst tot taak had vervroegde verkiezingen en ontbinding van de Tweede Kamer te bevorderen. De verkiezingsdatum liet Van Agt eerst in het midden, maar later op de dag maakte hij bekend dat op 8 september algemene verkiezingen zouden worden gehouden voor de Tweede Kamer.

gemeenteraadsverkiezingen

Op 2 juni vonden de vier-jaarlijkse gemeenteraadsverkiezingen plaats. Vergeleken met de raadsverkiezingen van 1978 behaalde de VVD nu een grote zetelwinst. Het CDA en de PvdA raakten veel zetels kwijt. Voor de PvdA betekende deze uitslag een keerpunt in de maandenlange teruggang van de kiezersgunst voor de Partij van de Arbeid. Ten opzichte van de Statenverkiezingen behaalde ze namelijk 2% winst en passeerde de VVD weer in percentuele aanhang. D'66 verloor vergeleken met 1978 weinig, maar vergeleken met de ook al voor D'66 slecht verlopen Statenverkiezingen betekende deze uitslag weer 3,5% verlies. Of deze tendens zich zou voortzetten, waarbij D'66 nauwelijks nog als de "vierde stroming" beschouwd kon worden, was een grote vraag. Zowel de kleine linkse partijen - PSP, PPR en CPN - als de drie protestants-christelijke partijen - SGP, RPF, GPV - boekten een kleine winst ten opzichte van 1978.
Opvallend was de lage opkomst. Met name de grote steden in de Randstad vertoonden een nog slechtere opkomst dan vier jaar geleden. Enkele opkomstcijfers: Amsterdam 57,4% (1978: 65,9%), 's-Gravenhage 57,0% (1978: 63,5%),

Rotterdam 54,4% (1978: 61,4%), Utrecht 59,8% (1978: 66,4%).
Overzicht van 162 vergelijkbare gemeenten:

	Raad 1982	Staten 1982	Raad 1978
	%	%	%
CDA	26,7	27,3	31,9
VVD	22,4	22,8	16,2
PvdA	26,8	24,7	32,5
D'66	5,3	8,8	5,9
CPN	2,7	2,8	2,3
PPR	1,4	1,2	1,1
PSP	1,8	1,7	1,3
CPN-PPR-PSP*	3,8	3,7	2,3
SGP	1,2	1,1	1,2
RPF	0,4	0,4	0,1
GPV	0,8	0,8	0,8
SGP-RPF-GPV*	2,8	2,8	1,9
overige	3,9	1,9	2,5
opkomst	64,1	66,5	70,2

* zie opmerkingen bij uitslag Statenverkiezingen

Tweede Kamerverkiezingen

Op 8 september kon kiesgerechtigd Nederland voor de derde maal zijn gang naar de stembus maken. Voor de kiezers (misschien) wat veel van het goede, voor de politieke partijen nogal slopend, gezien de noodzaak drie keer in één jaar verkiezingscongressen en -campagnes te moeten organiseren.
Er namen twintig partijen deel aan de verkiezingen. Hiervan behaalden twaalf partijen één of meer zetels in de Kamer. Onder hen waren twee nieuwkomers: de Evangelische Volkspartij (EVP) en de Centrumpartij (CP). DS'70 en de RVP (de vroegere Boerenpartij) bleven voor de tweede achtereenvolgende keer onder de kiesdrempel, hetgeen met name binnen DS'70 geluiden over opheffing deed toenemen. Bekijken we de stembusuitslag, dan kan geconstateerd worden dat na een nek-aan-nek race tussen CDA en PvdA laatstgenoemde weer de grootste partij werd. De zware nederlaag van de Statenverkiezingen

was de PvdA hiermee te boven gekomen.
Het Parool 19/9/'82 noemde deze verkiezingsuitslag op drie punten "historisch": a) de vroegere KVP, ARP en CHU, nu verenigd in het CDA, scoorden samen nog nooit zo'n laag percentage bij de Tweede Kamerverkiezingen; b) de VVD behaalde nog nooit zo'n hoog stemmenaandeel en c) de nederlaag van D'66 was de grootste, die een politieke partij heeft geleden bij Tweede Kamerverkiezingen in Nederland. Dit betekent aldus *Het Parool*, dat het Nederlandse electoraat in steeds sterkere mate in beweging is, hetgeen ook voor de komende jaren kan inhouden dat deze verschuivingen zich zullen voortzetten.
De komst van de Centrumpartij in de Kamer had veel verontruste reacties van een groot aantal organisaties tot gevolg. Ook alle politieke partijen die tot dan toe in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren, gaven een gezamenlijke verklaring uit. Zonder de Centrumpartij met name te noemen riepen PvdA, CDA, VVD, D'66, PSP, CPN, SGP, PPR, RPF en GPV op tot waakzaamheid tegen stromingen die klaarblijkelijk discriminatie en racisme in onze samenleving aanvaardbaar achten.
De volledige uitslag:

	Kamer 1982		Kamer 1981	
	%	zetels	%	zetels
CDA	29,3	45	30,8	48
PvdA	30,4	47	28,29	44
VVD	23,1	36	17,32	26
D'66	4,3	6	11,06	17
PSP	2,3	3	2,12	3
CPN	1,8	3	2,05	3
SGP	1,9	3	1,97	3
PPR	1,6	2	1,97	3
RPF	1,5	2	1,25	2
GPV	0,8	1	0,82	1
CP	0,8	1	0,14	-
EVP	0,7	1	0,52	-
overige	1,5	-	1,69	-
opkomst	80,6		86,61	

kabinetsformatie

Op 10 september benoemde de koningin het PvdA-kamerlid en oud-minister van onderwijs J.A. van Kemenade tot informateur. De opdracht aan Van Kemenade luidde: "Een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden tot het vormen van een kabinet dat zich verzekerd weet van een brede steun, dan wel een zo breed mogelijke steun in de volksvertegenwoordiging." De dag tevoren had koningin Beatrix zoals gebruikelijk de adviezen ingewonnen van de Voorzitters van Eerste en Tweede Kamer, de Vice-President van de Raad van State en de fractie-voorzitters van alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partijen. De opdracht hield zowel de mogelijkheid van een PvdA/CDA-kabinet als van een PvdA/VVD-kabinet open, beide eventueel aangevuld met D'66. De PvdA/VVD-combinatie bleek eigenlijk direct al niet mogelijk. Fractievoorzitter Nijpels van de VVD deelde namelijk aan Van Kemenade mee dat de VVD-fractie het niet zinvol achtte de gesprekken met de informateur over een te vormen kabinet voort te zetten. In een brief aan Van Kemenade lichtte hij dit als volgt toe: "Bij uw werk als informateur beperkt u zich tot het onderzoeken van de mogelijkheden van een PvdA/CDA- of PvdA/VVD-kabinet, al dan niet aangevuld met D'66. Het zal duidelijk zijn dat beide combinaties niet onze voorkeur hebben..." Door deze opstelling van de VVD beperkte Van Kemenade zijn onderzoek nu tot een coalitie van PvdA en CDA, aangevuld met D'66.
Op 24 en 27 september besprak Van Kemenade met de fractievoorzitters van PvdA, CDA en D'66 de door hem opgestelde notities over respectievelijk "Hoofdpunten van een sociaal-economisch beleid in de jaren 1983-1986" en "Het te voeren beleid inzake veiligheid en kernbewapening in de jaren 1983-1986". Op grond van deze gesprekken volgde bijstelling van de notities. Vervolgens vroeg de informateur de drie fractievoorzitters of beide stukken door de fracties aanvaard konden worden als basis voor een regeerakkoord. De fractievoorzitters van PvdA en D'66 beantwoordden deze vraag positief, de fractievoorzitter van het CDA echter negatief: "De basis voor het door ons zo noodzakelijk geachte hecht en daadkrachtig kabinet ontbreekt. Indien er thans geen wezenlijk andere voorstellen gedaan kunnen worden, dient een andere coalitie beproefd te worden", aldus Lubbers in het slot van zijn brief aan Van Kemenade. In zijn eindverslag aan de koningin adviseerde Van Kemenade dan ook om een vooraanstaand lid van CDA of VVD te benoemen, met als opdracht een onderzoek in te stellen naar de

vorming van een kabinet dat zich verzekerd weet van de steun van CDA en VVD in het Parlement. Hiermee was de weg vrij voor een CDA/VVD-kabinet. De benoeming op 1 oktober van de vice-president van de Raad van State, W. Scholten, tot informateur, luidde deze volgende fase van de informatie in. Al in een vroeg stadium maakte fractievoorzitter Brinkhorst van D'66 bekend niet te zullen deelnemen aan de besprekingen. In een brief aan Scholten gaf Brinkhorst als reden o.a. dat "D'66 altijd tot een constructief overleg bereid is, maar gezien de reactie van de CDA-fractie tijdens de informatie-Van Kemenade en de politieke en inhoudelijke opstelling van de VVD" (tot dan toe) was D'66 niet bereid de mogelijkheid van een CDA/VVD/D'66-kabinet te onderzoeken.
Informateur Scholten installeerde op 4 oktober twee werkgroepen, respectievelijk onder leiding van G.M.V. van Aardenne en W.J. Deetman. De eerste werkgroep kreeg voornamelijk als taak "aan te geven welke wijzigingen, c.q. aanvullingen op hoofdpunten noodzakelijk worden geacht voor wat betreft het in de begroting 1983 neergelegde financieel-sociaal-economische beleid..." De tweede werkgroep kreeg tot opdracht "aan te geven welke knelpunten er tussen de fracties bestaan op het terrein van de welzijnspolitiek in ruime zin en welke oplossing daarvoor wordt gesteld..." Nadat de werkgroepen hun werkzaamheden hadden afgerond en de fractievoorzitters van CDA en VVD de rapporten voorzien hadden van commentaar, verklaarden op 27 oktober de fractievoorzitters dat hun fracties bereid waren op basis van de stukken (concept-regeerakkoord en kanttekeningen bij de rapporten van de werkgroepen) te kunnen overgaan tot de vorming van een CDA/VVD-kabinet.
De verdeling van de ministersposten en van de functies van de staatssecretarissen vond kort daarna plaats. De verdeling van ministeries zou als volgt zijn: Voor CDA: Algemene Zaken (+ Minister-President); Financiën; Sociale Zaken; Buitenlandse Zaken; Defensie; Welzijn en Volksgezondheid; Onderwijs; Landbouw en Visserij. Voor VVD: Economische Zaken; Binnenlandse Zaken; Justitie; Ontwikkelingssamenwerking; Verkeer en Waterstaat; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieuhygiëne. Op 30 oktober bracht de informateur verslag uit aan de koningin. Hij adviseerde om een vooraanstaand politicus uit het CDA tot formateur te benoemen. Dezelfde dag benoemde de koningin de heer Lubbers, fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, tot formateur. Op 4 november vond 's morgens de constituerende vergadering van het kabinet plaats; 's middags werd het kabinet beëdigd. Hiermee was het nieuwe kabinet-Lubbers na een formatie-

periode van 57 dagen een feit.

III. ONTWIKKELINGEN BINNEN DE AFZONDERLIJKE POLITIEKE PARTIJEN

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Het jaar 1982 betekende voor het CDA onder meer afscheid nemen van Van Agt als politiek leider. Sedert 1971 had Van Agt zitting genomen in vijf achtereenvolgende kabinetten, eerst als Minister van Justitie, vanaf 1977 als Minister-President. In dat jaar was hij ook lijsttrekker van het CDA evenals in 1981 en 1982. Van Agt verdween echter niet volledig van het politieke toneel, maar trok zich terug in de "luwte" van de Tweede Kamer (zoals hij zelf verklaarde). Voor het echter zover was, speelde hij tot oktober nog een belangrijke rol als Minister-President in de kabinetten-Van Agt II en III en als (opnieuw gekozen) lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen op 8 september.

Vergeleken met de Kamerverkiezingen van 1981 boekte het CDA bij de Statenverkiezingen winst. Ten opzichte van 1978 echter verloor de partij 20 zetels in de Staten en ging terug van 268 naar 248. Van deze 248 zetels "kreeg" het CDA 27 gedeputeerden (was 32). Ter vergelijking: de PvdA kreeg met 163 Statenzetels 25 gedeputeerden, de VVD van de 150 zetels 21 gedeputeerden. Binnen het CDA werd dan ook geconstateerd dat de partij minder had gekregen dan op getalsbasis was te verwachten. In de provincie Groningen werd het CDA voor het eerst (en ook alleen in die provincie) buiten het college gehouden door VVD en PvdA. Deze VVD/PvdA-samenwerking zette het CDA later ook bij de collegevorming in de gemeenten nogal eens buiten spel, zelfs wanneer het de grootste partij ter plaatse was. Hiermee ontstond een nieuwe situatie voor de partij. Want ook wanneer het CDA niet buiten het college kwam te staan, was het soms moeilijk onderhandelen, omdat PvdA en VVD elkaar vaak al in vergaande mate hadden gevonden.
Het controversiële onderwerp "kernwapens" kreeg in 1982 ook binnen het CDA weer volop aandacht. Op 8 mei stond tijdens een CDA-partijraad de plaatsing van nieuwe kernwapens ter discussie. De partijraad moest zich uitspreken over een ontwerp-resolutie van het CDA-bestuur. Hierin werd o.a. het volgende voorgesteld: "Nederland kan de plaatsing van middellange-afstandswapens niet uitsluiten zolang de onderhandelingen (met de

Sovjet-Unie) geen betrouwbaar uitzicht bieden op overeenstemming". In grote lijnen werd de resolutie aangenomen. Tot een duidelijk ja of nee tegen plaatsing werd niet besloten, omdat hiermee volgens onder andere fractievoorzitter Lubbers het uiteindelijke doel - terugdringing van de kernbewapening - niet werd gediend. Na veel onvrede in de partij over het vage kernwapenstandpunt was het CDA er op deze manier in geslaagd voorlopig weer een gezamenlijke koers te vinden. In een toespraak tot die partijraad bepleitte Lubbers dat CDA en PvdA nauwer zouden gaan samenwerken binnen het kabinet. Hij hechtte eraan dat beide coalitiepartners "elkaar vasthouden" en "samen de storm van maatschappelijke kritiek doorstaan" (hetgeen de coalitiepartners toen nog 4 dagen volhielden).

Op 18 juni presenteerde het CDA een bijvoegsel bij het verkiezingsprogramma van 1981 ten behoeve van de vervroegde Kamerverkiezingen in september. (Centraal stond in dit bijvoegsel: - verdergaande loonmatiging voor iedereen, waarbij alleen de "echte minima" bij voorrang ontzien zullen worden; - hervorming van het stelsel van sociale voorzieningen; - terugdringing van het financieringstekort met één procent per jaar tot uiteindelijk vijf procent; - afstoten van overheidstaken (privatisering).
Enkele dagen later maakte premier Van Agt bekend aan het partijbestuur weer beschikbaar te zijn als lijsttrekker van het CDA. Hij was hiervoor door het bestuur benaderd en had enkele dagen bedenktijd gevraagd. Wel behield Van Agt zich het recht voor in de komende kabinetsperiode tussentijds af te treden indien het premierschap voor hem een te zware belasting zou gaan vormen. Het partijbestuur ging unaniem akkoord met dit voorbehoud. Op 3 juli werd dit lijsttrekkerschap door de partijraad bekrachtigd. Verder werd tijdens deze partijraad het bijgestelde verkiezingsprogram "Om een zinvol bestaan" zonder wijzigingen van betekenis aanvaard, evenals een strategieresolutie van het partijbestuur. In deze resolutie verweet men de Partij van de Arbeid een krachtdadig beleid van het tweede kabinet-Van Agt onmogelijk te hebben gemaakt. De resolutie bevatte geen uitspraak voor samenwerking met een bepaalde partij maar sprak wel de wens uit dat er een energiek kabinet moest komen. Met 90 tegen 63 stemmen werd de tekst aangenomen. Bij zijn verkiezing tot lijsttrekker richtte Van Agt zijn voorbehoud nog toe: "Zolang mij de gezondheid wordt gegeven om de zwaarte van het ambt het hoofd te bieden, ben ik voluit ter beschikking". Vanwege dit voorbehoud nam de partijraad met grote meerderheid een motie aan, waarin

een "klemmend" beroep gedaan werd op Van Agt om zich voor de gehele parlementaire periode (vier jaar dus) beschikbaar te stellen. (Aan het eind van het jaar constateerde Van Agt voor het NOS-journaal in een terugblik op 1982 dat het achteraf beschouwd zuiverder geweest zou zijn om in juli "neen" te zeggen).

De kranten publiceerden in de zomermaanden van 1982 veel artikelen over de zogenaamde loyalisten binnen het CDA. CDA-prominenten gaven te kennen dat er voor de loyalisten niet langer plaats was in de fractie, waarbij de term 'loyalisme' nogal eens begripsverwarring opleverde. Strikt genomen bedoelt men met loyalisten: de CDA-fractieleden, voor wie het regeerakkoord tussen CDA en VVD in 1977 in die mate onbevredigend was dat zij zich hier niet aan wilden binden, maar het kabinet "loyaal" tegemoet wilden treden, d.w.z. op haar daden zouden beoordelen. Loyalisten werden echter steeds meer diegenen genoemd die zich niet wilden neerleggen bij een meerderheidsstandpunt in de fractie. Deze kamerleden baseerden hun afwijkend standpunt op het program dat op een punt als dat van de kruisraketten meerdere interpretaties toeliet. Tien kandidaat-Tweede Kamerleden hadden het CDA-bestuur schriftelijk laten weten onder geen beding te zullen instemmen met de plaatsing van kruisraketten in Nederland. Het betrof de kandidaten: J. van Houwelingen, H. de Boer, S. Faber, W. de Kwaadsteniet, H. Couprie, J. Buikema, J.N. Scholten, F. Borgman, F. Laning-Boersema en S. Dijkman. Door Faber en De Boer waren deze bezwaren omgezet in gravamina, welke door het CDA-bestuur werden erkend. (Gravamen is hier een onoverkomelijk bezwaar tegen onderdelen van het verkiezingsprogramma). Minister De Koning, tweede op de kandidatenlijst, was van mening dat CDA-politici die dergelijke bezwaren koesterden niet in de Tweede Kamer zitting moesten nemen. Eind juli verklaarde H. de Boer dat de voormalige "loyalisten" in de CDA-fractie een kabinet van CDA en VVD niet zouden steunen, zoals in 1977, indien tijdens de formatie al zou worden vastgelegd dat er nieuwe kernwapens in Nederland zouden worden geplaatst. Waarmee dus een oud-loyalist zelf met het loyalisme in de oorspronkelijke betekenis afrekende. In een artikel in het partijblad CD/Actueel noemde Van Agt deze visie "begrijpelijk en respectabel". Verder vond hij dat de Tweede Kamer in 1983 zou moeten beslissen over de plaatsing van de 48 kruisraketten in Nederland. Het kabinet zou zich moeten neerleggen bij een eventueel afwijkende beslissing van de meerderheid van de Tweede Kamer.

Van Agt ontkende evenwel hiermee een blokkade op te werpen naar een coalitie met de PvdA, die tegen plaatsing was (hetgeen hem door o.a. PvdA-ers verweten werd).

Tussen 21 augustus en 6 september voerde het CDA zijn verkiezingscampagne. De start vond plaats in Tiel, waar Van Agt een langdurige matiging bepleitte van de lonen. Volgens hem kon het systeem van automatische prijscompensatie niet worden gehandhaafd.
Op 26 augustus presenteerde het CDA een plan ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid, bedoeld als uitwerking van het verkiezingsprogramma. Volgens dit plan wilde het CDA de volledige uitkering van jongeren intrekken die nã een half jaar werkloosheid weigeren deel te nemen aan herscholing of bijscholing. Bij vacatures zou de overheid aan werkloze jongeren voorrang moeten geven boven werkzoekenden van wie de partner al een baan heeft. Het plan was met name gericht op de leeftijdscategorie van zestien tot twintig jarigen en jongeren van etnische minderheden.
Tijdens de slotmanifestatie van het CDA vlak voor de verkiezingen deed Van Agt een beroep op de kiezers om het CDA "de grootste te maken". Echter "als de kiezer werkelijk de Partij van de Arbeid tot grootste partij maakt, wat ik ons land niet toewens, dan vergt goed democratisch gebruik dat haar voorman het initiatief krijgt bij de formatiebesprekingen". En zo geschiedde. Het CDA verloor met de Kamerverkiezingen 3 zetels en kwam op 45, terwijl de PvdA 3 zetels won en 47 zetels behaalde. De PvdA was weer de grootste partij geworden. De dag na de verkiezingen maakten fractievoorzitter Lubbers en lijsttrekker Van Agt de afspraak met de nieuwe fractie van het CDA dat deze dit keer als eenheid uit de kabinetsformatie moest komen. Afwijkende meningen in de Tweede Kamerfractie van het CDA over belangrijke politieke onderwerpen als de vorming van een kabinet werden niet toegestaan. Mocht dit niet lukken, dan zou een splitsing van de fractie onvermijdelijk zijn. Bedoeling van deze afspraak was een herhaling van het loyalisme zoals bij de totstandkoming van het eerste kabinet-Van Agt te voorkomen. Het verschijnsel 'loyalisme' zou zich opnieuw kunnen voordoen, omdat wederom een coalitie van CDA en VVD kon worden geformeerd. Deze twee partijen beschikten immers over een meerderheid van 81 zetels in de Tweede Kamer. Noodzakelijk bij deze meerderheid was dan, dat alle leden van de CDA-fractie in eensgezindheid op zouden treden. Het besluit was ook genomen om de VVD gerust te stellen, die zich zorgen had gemaakt

over regeringssamenwerking met een verdeeld CDA.

Op 11 oktober vergaderde het Christen Democratisch Beraad te Amersfoort. Deze groepering bestond (en bestaat) uit kritische CDA'ers binnen de partij en is voortgekomen uit de werkgroep "Niet bij brood alleen". Kort ervoor had het CDA te kennen gegeven geen basis te zien in de voorstellen van informateur Van Kemenade voor een regeerakkoord met PvdA en D'66 en vervolgens haar koers verlegd naar een coalitie met de VVD. Dit Christen Democratisch Beraad sprak hier in een paar moties zijn teleurstelling over uit.

Op 13 oktober maakte CDA-lijsttrekker en demissionair Minister-President Van Agt bekend niet meer beschikbaar te zijn voor een premierschap of ministerschap in een nieuwe regering. Als reden voor dit besluit noemde Van Agt o.a. een verlies aan vitaliteit na elf jaar zonder onderbreking minister te zijn geweest. "In die lange reeks van jaren heb ik veel van mijn vitaliteit verbruikt. Teveel, ervaar ik, om fris en vief van start te kunnen gaan voor weer een tour de force van in beginsel vier jaar." Toch betekende dit niet dat Van Agt volledig van het politieke toneel zou verdwijnen: hij bleef lid van de Tweede Kamer. In een op die dag gehouden spoedbijeenkomst van het dagelijks bestuur met het bestuur van de Tweede Kamerfractie was besproken wie Van Agt zou opvolgen. Unaniem werd een beroep gedaan op de Tweede Kamer-fractievoorzitter van het CDA, R. Lubbers. Deze zei "een positieve grondhouding" aan te nemen, maar wilde bij zijn besluitvorming drie overwegingen laten meespelen. In de eerste plaats een persoonlijk beraad; ten tweede wilde hij de resultaten afwachten van de werkzaamheden van informateur Scholten bij zijn pogingen een kabinet van CDA en VVD tot stand te brengen en tenslotte zei Lubbers dat het voor hem belangrijk was "hoe het verder moet met het CDA, waarvoor ik me de eerst verantwoordelijke voel". De definitieve beslissing zou hij nemen op het moment dat een formateur voor een kabinet van CDA en VVD zou worden benoemd. Op 30 oktober werd hijzelf benoemd tot formateur, waarmee zijn opvolging van Van Agt een feit was. Die dag hield het CDA een partijraadsvergadering in Amsterdam. Naast de behandeling van een aantal partij-organisatorische aangelegenheden werd tijdens deze partijraad afscheid genomen van Van Agt als leider van het CDA. In zijn afscheidsrede benadrukte Van Agt dat ondanks de toenemende ontkerkelijking voor het CDA een

belangrijke plaats ingeruimd zou blijven in het politieke bestel. Volgens hem moest het verlies na de laatste verkiezingen niet gedramatiseerd worden. De partijraad nam enkele moties aan, waarin de Eerste- en Tweede Kamerfracties van het CDA werden opgeroepen het inkomensbeleid van het kabinet zodanig te wijzigen, dat bij een inkomensmatiging voor iedereen, mensen met een inkomen vanaf anderhalf tot twee keer modaal naar verhouding meer zouden moeten inleveren dan de lagere inkomens, terwijl de koopkracht van de echte minima zoveel mogelijk ontzien moest worden.

Op 4 november koos de Tweede Kamerfractie van het CDA B. de Vries tot nieuwe fractieleider. Hij volgde hiermee Lubbers op. Zes leden van de fractie hadden zich kandidaat gesteld, te weten Borgman, Gerritse, Lansink, Van der Linde, Mateman en De Vries. In de eerste ronde kregen Gerritse en De Vries de meeste stemmen. In de tweede rond kreeg De Vries 18 stemmen en Gerritse 8 stemmen. Sedert 1978 was De Vries lid van de Tweede Kamer voor het CDA.
Enige ongerustheid over een mogelijke herleving van het loyalisme ontstond binnen het CDA begin december, naar aanleiding van het stemgedrag van een deel van de CDA-fractie. Elf CDA-kamerleden hadden namelijk een motie van de PvdA ondersteund, waarin de regering werd gevraagd in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties alsnog een voorstel van Zweden en Mexico te ondersteunen om de hoeveelheden kernwapens in de wereld te bevriezen. Het dagelijks bestuur deed dientengevolge een dringend beroep op de Tweede Kamerfractie om zich in de toekomst meer als eenheid te gedragen. In een brief wees het bestuur erop dat verdeeld stemmen in de Kamer het beeld bevestigt van het CDA als verdeelde partij. Op korte termijn zou een gesprek plaatsvinden tussen fractie en bestuur over deze kwestie.

Centrumpartij (CP)

De in 1980 opgerichte Centrumpartij nam in 1982 voor de tweede keer deel aan de Tweede Kamerverkiezingen. Deze keer behaalde ze een zetel, met 0.8% van de stemmen. Drs. Janmaat, leraar maatschappijleer te Den Haag, ging de zetel bezetten. Zijn verkiezing en beëdiging stuitten op veel weerstand. Anti-Fascisme Comitês hadden verschillende klachten ingediend over het racisme van de Centrumpartij en over misleiding bij het inzamelen van hand-

tekeningen voor het indienen van de kandidatenlijsten. De Raad van State verklaarde deze klachten echter ongegrond of niet-ontvankelijk. Ook de radio- en televisieuitzendingen van de CP, in het kader van de zendtijd voor politieke partijen, wekten protesten op. Bijeenkomsten van de partij, voor en na de verkiezingen, werden vaak verstoord door demonstraties.
De Centrumpartij legde in haar verkiezingscampagne veel nadruk op de (volgens haar) te grote immigratie van buitenlanders en Surinamers naar ons land, op de toenemende "anarchistische straatterreur" en op milieuvervuiling. Ter aanvulling van de parlementaire democratie stelde zij het referendum voor. Optredend onder de leus "Niet rechts, niet links, maar opkomen voor de hele Nederlandse bevolking is ons devies" verwierf zij vooral stemmen in oude wijken van grote steden, waar vrij veel immigranten woonden. De partij won kiezers van bijna alle partijen, maar het meest van de PvdA, de CPN en D'66. Op 17 december trachtte de partij een congres te houden in Hotel Krasnapolsky te Amsterdam, waar zij onder de naam van de Ecologische Beweging een zaal gehuurd had. (Een fractiemedewerker van de Centrumpartij, A. Vierling, was bestuurslid geweest van deze Beweging.) In aanwezigheid van demonstranten verlieten de deelnemers van het congres de zaal, nadat Krasnapolsky hen de toegang had ontzegd.

Communistische Partij van Nederland (CPN)

De CPN beleefde in 1982 een zeer belangrijk jaar. Het proces van vernieuwing, al enkele jaren aan de gang, leek zich dramatisch te versnellen. In de loop van het jaar kwam het tot diepgaande en soms felle discussies, vooral naar aanleiding van het in 1981 gepubliceerde ontwerp-program en de voorgestelde intrekking van het rapport *De CPN in de oorlog* (het zogenaamde Rode Boekje - 1958).
De vernieuwing kwam ook tot uiting in andere gebeurtenissen. Op medisch advies nam Joop Wolff in februari afscheid van de Tweede Kamer. Hij werd opgevolgd door Gijs Schreuders, hoofdredacteur van De Waarheid. Met ingang van 1 april werd voor het eerst een CPN-lid tot burgemeester benoemd. Het dertigjarige Statenlid Hanneke Jagersma kreeg hiermee de leiding over de Groninger gemeente Beerta. De reacties van andere partijen varieerden van voorzichtige instemming tot wantrouwende afwijzing. Tezelfder tijd verklaarde de Minister van Binnenlandse Zaken Van Thijn de "speciale aan-

dacht" van de Binnenlandse Veiligheids Dienst voor de CPN in heroverweging te nemen.

Bij de Statenverkiezingen combineerde de CPN in vier provincies haar lijst met die van de PSP, in Zuid-Holland bovendien ook met de PPR. In deze provincies won "klein links" 16 zetels (in 1978 slechts 1!); in de overige verwierf de CPN 14 zetels, 9 meer dan in 1978. Voor het eerst drong de partij in alle Provinciale Staten door. De meeste winst behaalde zij in grote steden en onder jonge kiezers.
Dezelfde tendens trad op bij de gemeenteraadsverkiezingen. Zelfstandig won de CPN 26 extra raadszetels; in samenwerking met de PSP en (soms) de PPR nog eens 72. Haar politiek leider, Marcus Bakker, merkte daarbij op dat de drie partijen hun samenwerking moesten voortzetten.

Bakker stelde zich niet meer beschikbaar als lijstaanvoerder voor de Tweede Kamerverkiezingen, maar besloot de Kamer vaarwel te zeggen. Op de - voor 't eerst openbare - verkiezingsconferentie van 26 juni wees de partij Ina Brouwer, een 32-jarige gewezen advocate uit Groningen die sinds 1981 in de Kamer zat, als zijn opvolger aan. Op alle oneven nummers van de lijst kwamen vrouwelijke kandidaten te staan, in het kader van de feminisering van de partij. Ook in het verkiezingsprogram viel nadruk op de emancipatie van de vrouw, naast de vredespolitiek en sociaal-economische eisen tot arbeidstijdverkorting, behoud van koopkracht voor inkomens onder modaal en controle op geldstromen.
Ina Brouwer opende de verkiezingscampagne op een bijeenkomst voor de Amsterdamse Droogdok Maatschappij (ADM). Zij noemde daarbij de CPN een 'waakhond' voor de PvdA. De Communisten zouden nu ook deel gaan nemen aan het progressieve besturenoverleg van de PvdA, PPR en PSP (later ook de EVP).
De verkiezingen in september liepen op een teleurstelling uit. De CPN ging achteruit ten opzichte van 1981 (van 2.1 naar 1.8%) èn van de Statenverkiezingen van maart, vooral in de steden in Noord- en Zuid-Holland. In een commentaar weet *De Waarheid* dit aan de onbekendheid van de nieuwe lijstaanvoerder en aan het vernieuwingsproces in de partij. Ina Brouwer meende dat ook de nek-aan-nek race tussen CDA en PvdA kiezers van de CPN naar de PvdA had getrokken. Partijvoorzitter Hoekstra achtte het verlies niettemin een "reden tot bezinning". Linkse partijen zouden nog meer moeten samenwerken.

Op 26, 27 en 28 november hield de CPN in Amsterdam haar 28e congres. Voor 't eerst liet zij op dit congres meningsverschillen in de partij naar buiten komen. Ondanks het verzet van de "conservatieven" of orthodoxe marxisten-leninisten nam het congres een uitgebreide resolutie over progressieve machtsvorming aan. Hierin sprak de partij zich uit voor nauwe samenwerking met PSP en PPR, zo mogelijk ook met de PvdA. De Sowjet-Unie gold voortaan niet meer als natuurlijke bondgenoot in de strijd voor de vrede, maar als één van de veroorzakers van de bewapeningswedloop, naast de Verenigde Staten. Bovendien verbrak de CPN haar banden met de heersende partijen in Polen en Tsjecho-Slowakije en beloofde steun aan de vakbond *Solidariteit* en de mensenrechtenorganisatie *Charta '77*. Dit leidde tot een boze reactie in het Tsjechische partijblad *Rude Pravo*. De CPN trok vervolgens het rapport *De CPN in de oorlog* (het Rode Boekje) in en bood de in 1958 geroyeerden eerherstel aan. Zij besloot *De Waarheid* een "krant voor heel links" te laten worden, zonder echter het redactiestatuut te wijzigen. Tenslotte stelde de resolutie seksentegenstellingen op één lijn met klassentegenstellingen en moedigde aan de "heteronorm" te doorbreken. Aan het eind van het congres werd een nieuw partijbestuur gekozen, bestaande uit 55 in plaats van 73 leden. Volgens *De Volkskrant* behoorde een derde hiervan tot de vernieuwers. Partijvoorzitter Henk Hoekstra trad af en werd opgevolgd door de vice-voorzitter Elli Izeboud.
De marxistisch-leninistische vleugel, die zich al voor het congres in een informeel 'Horizontaal Overleg' georganiseerd had en reeds een kritische brochure (*Voorwaarts.. en niet vergeten*) op zijn naam had staan, kwam op 11 december opnieuw bijeen. Ondanks de grote onvrede over de nieuwe koers besloot men lid te blijven van de CPN. De groep stelde wel een landelijke Coördinatiecommissie in en besloot een eigen maandblad te gaan uitgeven. Het oud-kamerlid Frê Meis sloot zich bij de groep aan.

Democraten '66 (D'66)

De Democraten zullen 1982 niet licht vergeten. Voor de tweede maal in haar geschiedenis maakte de partij een ernstige crisis mee. Aan het begin van het jaar kregen de bewindslieden Terlouw en Lambers-Hacquebard al veel kritiek te verduren op hun economisch respectievelijk milieubeleid. Bij de Statenverkiezingen behaalde D'66 percentueel minder stemmen dan bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 (8.3% resp. 11.0%), maar wel meer dan

bij de Statenverkiezingen van 1978 (5.2%). Veel voormalige D'66 kiezers bleven thuis (32%) of stemden op PvdA (12%), VVD (9%), CDA (8%) of 'klein links' (5%); slechts 64% bleef D'66 trouw. L.J. Brinkhorst, fractievoorzitter in de Tweede Kamer, weet de achteruitgang aan de besluiteloosheid van het kabinet. Aangezien juist D'66 dit kabinet het sterkste had gewild, droeg het zijns inziens ook de gevolgen van het gebrek aan regeerkracht.

In het voorjaar werd D'66 geplaagd door een aantal schandalen: een gemeenteraadslid bekende brandstichting; de lijsttrekker voor de gemeenteraad van Assen kwam in opspraak wegens tijdelijk privé-gebruik van overheidsgeld; een Statenlid zou een oorlogsverleden hebben en bleek in het verleden veroordeeld te zijn wegens postzegelfraude. Zowel het raadslid als het Statenlid werden prompt geroyeerd. Penningmeester Klaver, een vriend van het betrokken Statenlid, nam daarop zijn ontslag en overwoog de partij te verlaten, verontwaardigd over de wijze waarop het Hoofdbestuur deze zaak behandeld had. Later bleek dat het bestuur inderdaad een nogal merkwaardige rol had gespeeld door het rapport over deze zaak na het royement nog eens te herschrijven. In juli trok het Hoofdbestuur het royement dan ook in.

Op minder spectaculaire wijze leverde ook de kandidaatstelling voor de raden in andere gemeenten voor D'66 enige problemen op. De partij bleef echter vasthouden aan haar open procedure en wees selectie van kandidaten door het bestuur van de hand. De gemeenteraadsverkiezingen verliepen nog ongunstiger voor de Democraten dan de Statenverkiezingen: zelfs vergeleken met 1978 leden ze vrijwel overal verlies.

Bij de breuk in de coalitie in mei koos D'66 voor het CDA - zo leek het althans - door in het rompkabinet te blijven zitten. De Adviesraad, die daarover op 22 mei vergaderde, stemde in met deze keuze van de bewindslieden en de Tweede Kamerfractie. Volgens Minister Zeevalking had de PvdA de breuk geforceerd, "maar wie wegloopt toont geen kracht", voegde hij daaraan toe. Na enige aarzeling bleef ook Minister van Mierlo op zijn post. Hij noemde het "optisch bedrog" dat D'66 naar rechts zou opschuiven.
In het interim-kabinet namen de D'66-leden Rood en Nypels de departementen van CRM respectievelijk Volkshuisvesting over van de PvdA-leden Van der Louw en Van Dam.

Op 26 juni werd in Amsterdam een speciale discussiedag over de koers van de partij gehouden op initiatief van een aantal verontruste leden, waaronder het Kamerlid Mertens. Dit initiatief werd door het Hoofdbestuur weliswaar overgenomen en landelijk (d.w.z. in alle regio's) uitgewerkt, maar de Amsterdamse bijeenkomst bleef de belangrijkste. De aanleiding vormde een uitspraak van Minister Terlouw over mogelijke samenwerking met CDA en VVD na de vervroegde verkiezingen in september. Al eerder had een andere groep verontruste leden, die zich (R)appèl noemde, een manifest gepubliceerd waarin deze samenwerking werd afgewezen. Ook de aanwezigen op de Amsterdamse discussiedag wezen een eventuele coalitie met CDA en VVD af. Velen van hen leverden kritiek op het politiek leiderschap van Terlouw. Terlouw, die overigens afwezig was bij de discussie, zou zich teveel van bovenaf met de partij bemoeien en van de Democratische doelstellingen vervreemd raken. Op de regionale bijeenkomsten vielen soortgelijke geluiden te horen. Bij de gebruikelijke schriftelijke peiling onder de leden over de volgorde van de Tweede Kamer-kandidaten op de groslijst kreeg Terlouw iets minder punten dan Lambers-Hacquebard, Brinkhorst en Engwirda, hoewel zijn naam vaker als eerste genoemd werd. Aan het begin van de tweede dag van het druk bezochte en roerige congres in Amersfoort, op 16 en 17 juli, verklaarde Terlouw daarom geen lijstaanvoerder meer te willen zijn. (Zie over dit congres ook het artikel *Het D'66-congres en de besluitvorming* elders in dit Jaarboek.) Vooraanstaande partijleden oefenden sterke druk uit op Terlouw èn het congres om hem alsnog lijsttrekker te laten worden. Nadat het congres met een krappe meerderheid besloten had de samenwerking met CDA en VVD niet zonder meer uit te sluiten, kwam Terlouw op zijn beslissing terug. In de stemming om het lijsttrekkerschap vergaarde hij ruim twee-derde van de stemmen, zijn belangrijkste tegenkandidaat Gerrit Mik bijna een-derde. Mik had als Kamerlid al tegen de breuk met de PvdA en het aanblijven in het interim-kabinet gestemd en gold als vertegenwoordiger van de linkervleugel van D'66.
In het herziene verkiezingsprogram en een iets eerder gepubliceerd economisch herstelplan legde de partij de nadruk op bevriezing van alle inkomens gedurende vier jaar, belastingverlaging, arbeidstijdverkorting en deeltijdbanen, maar ook op het kernwapenvraagstuk. D'66 bleef de plaatsing van nieuwe kernwapens afwijzen, maar niet onvoorwaardelijk zoals de PvdA. In de verkiezingscampagne moesten de Democraten zich voortdurend tegen aanvallen van links (PvdA) en rechts (VVD) verdedigen. Ook de 'Vereniging

Milieudefensie' en 'Natuur en Milieu' spaarden D'66 niet in hun kritiek op het milieubeleid van de regering. D'66 ging de verkiezingen in met de leuzen "D'66 kiest voor verantwoordelijkheid en handelt daarnaar..." en "D'66. De bewuste keuze van mensen die durven na te denken over hoe wij de samenleving een nieuw perspectief geven". De partij leverde bovendien kritiek op het bezuinigingsbeleid van de CDA-bewindslieden Van Agt en Van der Stee.

De verkiezingen betekenden niet veel minder dan een ramp voor de Democraten: van 17 zetels (8,3%) naar 6 zetels (4,3%). Van het verlies ging bijna de helft naar de PvdA, ruim een kwart naar de VVD, de rest naar het CDA en de kleine partijen. Vooral jonge kiezers gaven de voorkeur aan de VVD boven D'66. D'66 viel terug op haar oude, "links-liberale" basis, stelde fractievoorzitter Brinkhorst nuchter vast. Hij weet het verlies aan de impopulaire maatregelen van D'66-bewindslieden, de polarisatie tussen CDA en PvdA, het ongeduld van jonge kiezers en het stemmen "met de buik of de portemonnee" van het electoraat in het algemeen. Minister Zeevalking opperde dat de verkiezingscampagne tot het verlies had bijgedragen. Tweede Kamerlid Ernst Bakker zag de oorzaak echter in de onduidelijke koers van de partij. Volgens een later uitgebrachte nota van het wetenschappelijk bureau van de partij zou de oorzaak liggen bij een te zwak Hoofdbestuur, een slechte relatie tussen bewindslieden en kamerleden en ontrouw aan eigen koers.
Bij de formatie van het kabinet-Lubbers-Van Aardenne belandde D'66 in de oppositie. Terlouw keerde niet in de Tweede Kamer terug. Reden voor zijn vertrek vormde de uitslag van de laatste verkiezingen. Terlouw zei zichzelf als lijsttrekker de eerstverantwoordelijke te voelen voor de verkiezingsnederlaag. "Ik heb niet de schuld maar draag de verantwoordelijkheid. Ik wil er consequenties aan verbinden en ruimte maken voor een nieuwe start en een nieuwe leiding..."
Op 29 en 30 oktober hielden de Democraten hun najaarscongres. Al vóór het congres (officieel: Algemene Ledenvergadering) besloot Brinkhorst als fractievoorzitter af te treden en Europees ambassadeur in Tokio te worden. Maarten Engwirda volgde hem op. Van Terlouw en Brinkhorst werd tijdens het congres afscheid genomen. De Algemene Ledenvergadering koos bovendien een nieuwe partijvoorzitter: het oud-kamerlid Jacob Kohnstamm (32 jaar), waarmee de vernieuwing van de politieke top compleet was. Een groot deel

van het congres werd besteed aan een discussie over de koers en de organisatie van de partij.

Evangelische Volkspartij (EVP)

De Evangelische Volkspartij werd in 1980 opgericht door oud-leden van het CDA (een belangrijk deel van de "Niet Bij Brood Alleen"-groep), van de ARP (de "Groep van 80") en de Evangelische Progressieve Volkspartij.
In 1982 nam de EVP voor de tweede maal deel aan Tweede Kamerverkiezingen. Als lijsttrekker koos zij de landelijk nog onbekende mevrouw Cathy Ubels-van Veen, die in de gemeenteraad van Dokkum de ARP en het CDA had vertegenwoordigd. Tweede op de lijst stond de meer bekende Generaal-Majoor b.d. Von Meyenfeldt, voormalig gouverneur van de Koninklijke Militaire Academie en actief in het Inter Kerkelijk Vredesberaad. Mevrouw Ubels voerde campagne zonder auto, alleen reizend met openbaar vervoer. Belangrijkste thema's waren de kernwapens - "kernwapens zijn in strijd met het Evangelie" - de "economie van het genoeg", "welzijn is belangrijker dan welvaart" en "de sterkste schouders kunnen nog veel zwaardere lasten dragen". De kerngedachte van de EVP vatte men samen in de leuze: "Christelijk, dus progressief". Mevrouw Ubels, die met 0,7% van de stemmen net in de Tweede Kamer gekozen werd, noemde haar werk daar dan ook een soort "pastoraat buiten de kerk".
Terwijl de EVP zich verwant voelde en voelt met andere progressieve partijen en aan het besturenoverleg met PvdA, PSP en PPR wilde deelnemen, stond zij nogal aarzelend tegenover de CPN. Toen die partij ook bij het besturenoverleg betrokken werd, schortte de EVP haar deelname op. De Partijraad, op 20 november te Amersfoort bijeen, verwierp met 51 tegen 51 stemmen een motie om ook met de CPN overleg te voeren. Pas na het vernieuwingscongres van de CPN in november verklaarde het bestuur van de EVP zich bereid tot het besturenoverleg terug te keren.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Voor het GPV begon het jaar met enige opwinding over het voorontwerp voor een Wet Gelijke Behandeling. Volgens de Groen van Prinsterer-Stichting, het wetenschappelijke bureau van het GPV, dreigde met dit wetsontwerp, dat ongelijke behandeling op grond van o.a. seksuele geaardheid en burgerlijke

staat verbiedt, een "dictatuur van de meerderheid". Het voorontwerp kenmerkte zich volgens haar door een "totalitaire benadering" en stond op gespannen voet met grondrechten als vrijheid van onderwijs, vrijheid van godsdienst en vrijheid van vereniging en vergadering. Het verbiedt, naar de mening van het GPV (Ons Burgerschap, 1982-2), immers elke discriminatie van ongehuwd samenwonenden en homofielen in onderwijs, bedrijfsleven, verenigingen en andere organisaties, met uitzondering van de kerken waarvoor "een verbod thans niet opportuun is". Daarbij mogen bijvoorbeeld vrouwencafés en het COC wèl discrimineren, maar christelijke scholen niet.

De Statenverkiezingen in maart verliepen vrij gunstig voor het GPV. Zelfstandig won het 6 zetels (in 1978 4), samen met SGP en RPF nog eens 3.
Op 24 april hield het GPV een Algemene Vergadering in Arnhem. De vergadering koos de heren Dikkema en Verbrugh in de Centrale Verbondsraad. De heer Hordijk werd als lid van dit bestuurslichaam herkozen. Bij de verkiezing voor de Generale Verbondsraad won voor het eerst een vrouw, mevrouw Hendriks-Stoorvogel, een zetel. Binnen de Generale Verbondsraad vond overigens in 1982 enige discussie plaats over de structuur van de (federatieve) partij. Een commissie kwam met het voorstel om de Generale en de Centrale Verbondsraad samen te voegen tot één Verbondsbestuur van 15 leden. Daarnaast zou een Verbondsraad met adviserende bevoegdheid kunnen bestaan. Dit voorstel zou in 1983 behandeld worden.
De gemeenteraadsverkiezingen leverden enige winst op voor het GPV, mede dank zij de samenwerking met de RPF en SGP in vele plaatsen. Het Verbond won 27 raadszetels en 2 wethoudersposten ten opzichte van 1978.
Na deze successen zag de partij de Tweede Kamerverkiezingen hoopvol tegemoet. Een tweede zetel leek bereikbaar.
Eenstemmig had het GPV besloten tot lijstverbinding met RPF en SGP.
Een nieuw Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan *Wegen naar Werk 1983-1986*, werd gepubliceerd. Naast forse maar selectieve bezuinigingen op welzijn, woningbouw en sociale zaken stelde de partij een actief investeringsbeleid aan de overheid voor, met name op het gebied van stadsvernieuwing, scholenbouw, infrastructuur en milieuzorg. Bovendien zou de overheid de lasten voor het bedrijfsleven moeten verlichten en de lonen matigen, desnoods door actief ingrijpen.
De uitslag van de verkiezingen stelde het Verbond nogal teleur. Geen tweede zetel, maar zelfs een (gering) verlies van stemmen. Deze stemmen kwamen

terecht bij de RPF, het CDA en de VVD.
Op 28, 29 en 30 december sloot men het jaar af met een congres in Zeist over het onderwerp "Wat heb je nu aan gezag?" georganiseerd door de Stichting Mandaat (het Scholings- en Vormingsinstituut van het GPV), het Gereformeerd Politiek Jongeren Contact en het Gereformeerd Vormingsinstituut.

Politieke Partij Radikalen (PPR)

Vergeleken met het voorgaande jaar stond de PPR in 1982 minder in de belangstelling. De discussie tussen de zogenaamde Godebaldgroep en het partijbestuur over de politieke koers van de PPR had haar hoogtepunt bereikt tijdens het najaarscongres in 1981 en was ten gunste van het partijbestuur beslecht. De rijen leken zich in eerste instantie weer gesloten te hebben.

De Statenverkiezingen betekenden voor de PPR een kleine maar duidelijke winst: van acht Statenzetels naar vijftien. In verschillende provincies deed de PPR aan de verkiezingen mee met gecombineerde lijsten: twee keer de combinatie PPR/PSP (Friesland, Drenthe), één keer PvdA/PPR (Utrecht), één keer PPR/EVP (Zeeland) en één keer PPR/PSP/CPN (Zuid-Holland).

Op 15 mei hield de PPR haar traditionele voorjaarscongres in Nijmegen. Thema van dit congres was een alternatief vredesbeleid: "sociale verdediging". Het discussiestuk en de bijbehorende stellingen werden in grote lijnen door het congres aangenomen. Onbedoeld stond het congres in het teken van de pas ontstane kabinetscrisis (12 mei) en de linkse samenwerking. Naar aanleiding van de kabinetscrisis had het partijbestuur een verklaring uitgegeven. Volgens deze verklaring was het hoogst noodzakelijk dat alle progressieve krachten in Nederland zich zouden bundelen tegen een te verwachten eenzijdige bezuinigingspolitiek. "De PPR roept alle progressieve partijen en bewegingen op om eensgezind te gaan werken aan een progressief alternatief." Opvallend was dat in het rijtje progressieve partijen alleen de PvdA, PPR, PSP en CPN genoemd werden: D'66 ontbrak. PPR-voorzitter Wim de Boer oordeelde in zijn congresrede dat D'66 definitief door de mand gevallen was. "Na de keuze voor een rechts sociaal-ekonomisch beleid en de schandelijke defensiepolitiek - alle departementen

leveren in maar Van Mierlo krijgt er 2% bij - moet toch duidelijk zijn dat progressief denkende mensen van deze club niets meer hoeven te verwachten...". Volgens Ria Beckers was er niet alleen sprake van een breuk in het kabinet, maar ook van een "enorm breukvlak dwars door de samenleving, mee veroorzaakt door de maandenlange onzekerheid en verwarring die het kabinet en sommige politieke partijen hebben gewekt".

Bij de gemeenteraadsverkiezingen op 2 juni deed de PPR in ongeveer 200 gemeenten mee. Het aantal raadszetels groeide van 101 naar 157. Vergeleken met de Statenverkiezingen ging het stemmenpercentage licht vooruit. Alles zag er naar uit dat deze ontwikkeling zich ook op 8 september zou voortzetten.

Op 3 juli organiseerde de PPR een extra verkiezingscongres in Utrecht. Drie zaken stonden hier centraal: 'Manifest '82' (een aanvulling op het verkiezingsprogram van 1981), de partijbestuursmotie betreffende het onderwerp 'lijstverbinding', en de kandidaatstelling. In het manifest werd o.a. gepleit voor: arbeidstijdverkorting (7-urige werkdag); invoering van een basisinkomen; gerichte stimulering van de economie via kleine en middelgrote bedrijven; het voeren van een aktief vredesbeleid, resulterend in geleidelijk afstoten van alle kerntaken. Na de discussie over de lijstverbinding werd uiteindelijk het partijbestuursvoorstel met een kleine meerderheid aangenomen. Met dit voorstel deed het congres een dringend beroep op PvdA, PSP en CPN om te kiezen voor een brede lijstverbinding. De PPR zou geen lijstverbinding aangaan, indien door anderen een brede lijstverbinding werd afgewezen. Aan het PvdA-congres (10 juli) deed het PPR-congres een oproep uitgaan om een brede lijstverbinding van alle linkse partijen tot stand te brengen. Aangezien de PvdA hier geen gevolg aan gaf, ging de PPR uiteindelijk alleen de verkiezingen in. Lijsttrekker werd opnieuw Ria Beckers. Als tweede op de lijst volgde het zittende kamerlid Peter Lankhorst, op de derde plaats het zittende kamerlid Henk Waltmans. Hiermee ging het congres tegen het advies van het partijbestuur in, dat Waltmans op nummer 17 had geplaatst.

De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen op 8 september was voor de PPR teleurstellend en onverwacht. De fractie ging terug van drie naar twee zetels: aanleiding voor de partij om intern een discussie te starten over

het onderwerp: "PPR, hoe nu verder?" Tijdens het najaarscongres op 19 en 20 november in Nijmegen vond een eerste aanzet hiertoe plaats. Drie partijleden uit verschillende afdelingen hielden hierover een inleiding, bedoeld als start van de discussie. Besluitvorming zou plaatsvinden op het voorjaarscongres van 1983. Het congresstuk "Democratie aan de basis, kan dat wel?" werd niet in behandeling genomen. De meerderheid van het congres vond het stuk inhoudelijk niet goed genoeg om over te praten. Het najaarscongres restte daarom slechts de verkiezing van acht nieuwe partijbestuursleden, onder wie de vice-voorzitter. Met de kleinst mogelijke meerderheid werd Jaap de Jong, voorstander van een nauwer samenwerkingsverband tussen PPR, PSP, CPN, tot vice-voorzitter gekozen. Volgens sommige congresgangers kon men deze verkiezing beschouwen als voorzet op de discussie over linkse samenwerking in het voorjaar van '83. Bij de verantwoording van de Eerste Kamerfractie kreeg senator Bas de Gaay Fortman gelegenheid uiteen te zetten waarom hij eind oktober bij de Kiesraad de Groene Partij Nederland had laten inschrijven. Hij wilde hiermee de naam 'groene partij' vastleggen voor de Europese verkiezingen van 1984 en zo mikken op kiezers van PPR, PSP, CPN en ook op milieuactivisten in D'66, EVP en andere partijen. Nederland kan volgens hem niet ontbreken in een "groene fractie" in het Europese Parlement. De vroegtijdige vastlegging van die naam was ingegeven om mogelijk misbruik ervan te voorkomen. Het congres onthield zich van uitspraken over dit initiatief en steunde het partijbestuur, dat daarvoor het voorjaarscongres wilde aanhouden.

Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)

Het jaar 1982 was voor de PSP een jubileumjaar: op 27 januari was het precies vijfentwintig jaar geleden dat ze werd opgericht. Naar aanleiding van dit jubileum schreef PSP-voorzitter Bram van der Lek in het ledenblad *"Bevrijding"*: "... In bepaalde opzichten is die wereld grimmiger dan ooit. De gevaren waar wij tegen streden zijn eerder toegenomen dan dat ze minder werden. De wapenwedloop, de blokkentegenstelling, de macht en de chaos van het kapitalisme... De kloof tussen arme en rijke landen neemt nog altijd toe (...) Het is bepaald geen vreugdevolle situatie waarin wij ons vijfentwintig jarig bestaan herdenken (...) Het ziet er niet naar uit dat de komende vijfentwintig jaar makkelijker zullen zijn dan de jaren die

achter ons liggen. Maar de strijd moet worden voortgezet en ik ben ervan overtuigd dat wij dat allen ook zullen doen."
De feitelijke viering van het vijfentwintig-jarig bestaan vond plaats op 22 mei in Hilversum. Ter gelegenheid hiervan was een boek verschenen, getiteld *"Ontwapenend, geschiedenis van 25 jaar PSP"*. Het programma van de jubileummanifestatie bevatte o.a. twee forumbijeenkomsten: één over een socialistisch antwoord op de crisis; de ander over de vraag of er in politiek Nederland plaats is voor een "derde weg". Verder traden als sprekers op de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Fred van der Spek, het Tweede Kamerlid Andrée van Es en partijvoorzitter Bram van der Lek, die alle drie ingingen op de vraag naar de bestaansgrond en identiteit van de PSP.
Zowel de Statenverkiezingen als de raadsverkiezingen betekenden voor de PSP een belangrijke winst vergeleken met 1978. In plaats van 4 kreeg de PSP in de Provinciale Staten nu 19 zetels. Voor het eerst in haar geschiedenis is de PSP sindsdien in alle provincies in de Staten vertegenwoordigd. In vijf provincies deed de PSP zelfstandig mee aan de verkiezingen (Groningen, Utrecht, Noord-Holland, Noord-Brabant, Limburg), twee keer in de combinatie PSP/PPR (Friesland, Drenthe), drie keer in de combinatie PSP/CPN (Overijssel, Gelderland, Zeeland) en één keer de combinatie PSP/PPR/CPN (Zuid-Holland). Vergeleken met deze Statenverkiezingen zou de PSP bij de raadsverkiezingen van mei nog weer een lichte winst behalen.

Op 24 juli organiseerde de PSP haar verkiezingscongres. Belangrijkste agendapunten waren de vaststelling van de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen en de bespreking van een resolutie over actuele politiek en regeringsvorming. Partijvoorzitter Bram van der Lek opende het congres met een toespraak, waarin hij constateerde dat vier verkiezingen in minder dan twee jaar wel wat veel van het goede is. "Toch zullen wij er weer tegenaan moeten. Want er staat veel op het spel. Veranderingen worden dan misschien wel niet gemaakt in het parlement of in de regering, verworvenheden worden er soms wel afgebroken. Wij gaan deze verkiezingen in met vier strijdpunten: een ander sociaal-economisch beleid, voortzetting van de vrouwenstrijd, tegen kernenergie en vóór ontwapening...". De drie zittende kamerleden Fred van der Spek, Andrée van Es en Wilbert Willems werden opnieuw gekozen op de plaatsen 1, 2 en 3 van de kandidatenlijst. Het lijst-

trekkerschap voor Van der Spek was niet een vanzelfsprekende zaak. Aan het congres was namelijk een motie voorgelegd, waarin teleurstelling werd uitgesproken over het optreden van Van der Spek in verband met eerdere congresuitspraken over linkse samenwerking. (Tilburg 1975; Leeuwarden 1980.) Van der Spek had de voorkeur gegeven aan een zelfstandige PSP en op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen het besluit van een aantal gemeentelijke PSP-fracties om samenwerkingsverbanden met andere linkse partijen aan te gaan "koudwatervrees" genoemd. "Ook tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen, vlak na het congres in Leeuwarden, heeft Van der Spek er stelselmatig van afgezien de nadruk te leggen op de noodzaak tot linkse samenwerking. Dit optreden geeft een verkeerd beeld van opvattingen van de partij op dit punt, en is dus schadelijk voor het beeld van de partij naar buiten toe", aldus de indieners van de motie in hun toelichting. Opvallend was dat de grootst mogelijke minderheid van het partijbestuur in haar preadvies de motie ondersteunde. Van der Spek beschouwde de motie als een motie van wantrouwen en wilde bij aanvaarding ervan door het congres niet meer beschikbaar zijn voor een plaats op de kandidatenlijst.
De motie werd uiteindelijk verworpen met 5186 stemmen tegen 3324. Na zijn verkiezing tot lijsttrekker zette Van der Spek zijn opvatting over linkse samenwerking uiteen. Samenwerking ten aanzien van allerlei konkrete korte termijn zaken noemde hij uitstekend. "De PSP moet echter geen vaste of vèrgaande samenwerkingsverbanden aangaan met andere, met name politieke partijen, zolang het bestaan van de PSP als afzonderlijke, goed herkenbare, politieke factor nodig is..."
Tijdens dit congres werd ook een tekst over de actuele politieke situatie vastgesteld. Deze zou als bijlage bij het verkiezingsprogramma 1981-1985 worden verspreid.
Voor de eerstvolgende Eerste Kamerverkiezingen werd Bram van der Lek op de eerste plaats van de kandidatenlijst gekozen, Joop Vogt en Titia van Leeuwen op respectievelijk de tweede en derde plaats. Vanwege de wijziging van de grondwet zou een nieuwe Eerste Kamer gekozen moeten worden door de leden van de Provinciale Staten. Deze verkiezing zou waarschijnlijk in 1983 plaatsvinden. Verder werd besloten een lijstverbinding aan te gaan met de CPN voor de verkiezingen van 8 september. (De PPR had eerder al besloten alleen de verkiezingen in te gaan omdat de PvdA geen lijstverbinding wilde aangaan met alle linkse partijen, d.w.z. inclusief de CPN.)

Op 19 augustus presenteerde de PSP een sociaal-economisch programma ter aanvulling van het ongewijzigde verkiezingsprogram uit 1981. Enkele uitgangspunten waren: - invoering van een 30-urige werkweek in 1987; - meer overheidsinvesteringen; - extra uitgaven voor salarisbeleid in verband met arbeidstijdverkorting zodat er meer banen ontstaan; - individualisering; - nivellering; - een basisinkomen van 13 duizend gulden en een maximaal netto-inkomen van 33 duizend gulden.
De Tweede Kamerverkiezingen van 8 september betekenden voor de PSP een stabilisering. Ze behield drie zetels in de Tweede Kamer, ofschoon de laatste opiniepeilingen nog een kans op vijf zetels te zien hadden gegeven. Uit deze uitslag concludeerde Alexander de Roo, politiek vice-voorzitter van de PSP: "We staan voor de vraag in hoeverre we structureel apart als kleine partijen moeten blijven opereren. Om weerwerk te kunnen leveren is nauwere samenwerking nodig..." Evenals het voorjaarscongres van de PPR in 1983 zou het PSP-strategiecongres in juni 1983 hierover besluiten nemen!

Partij van de Arbeid (PvdA)

Voor de PvdA was 1982 een bewogen jaar. Na een korte regeringsperiode keerde de partij terug tot de oppositiebanken.
Al aan het begin van het jaar leidde de deelname aan de regering tot spanningen binnen de partij en tussen partij en vakbeweging. Met name het wetsvoorstel tot verlaging van het ziektegeld (tot 80% van het inkomen), invoering van vijf wachtdagen en premieheffing op het ziektegeld wekte veel weerstand bij de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). De minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, J.M. den Uyl, en zijn staatssecretaris mevrouw C.I. Dales, kregen als verantwoordelijke PvdA-bewindslieden op dit punt veel kritiek te verduren. Het Partijbestuur trachtte te bemiddelen door een compromisvoorstel te lanceren. Tal van partijleden die ook lid waren van de FNV voelden zich verscheurd door dit conflict. Sommigen zeiden hun PvdA-lidmaatschap op of dreigden daarmee. Enquêtes voorspelden grote verliezen voor de PvdA bij eventuele verkiezingen. Half januari trok het Partijbestuur zich terug in het Gelderse dorp Garderen om zich op deze en andere problemen te bezinnen. Na afloop kondigde partijvoorzitter Max van den Berg een "nieuwe koers" aan, waarbij meer nadruk op praktische en economische argumenten zou vallen met minder pretenties en meer openheid naar andere partijen. Perscommentaren duidden de nieuwe koers als 'Nieuw

Realisme' aan. Kort daarna kwam ook de Tweede Kamerfractie voor bezinning bijeen. Het Kamerlid Van der Hek verdedigde in een notitie een grotere vrijheid voor vakbeweging èn ondernemers, meer lastenverlichting voor en minder sturing van het bedrijfsleven.
Op het Raads- en Statencongres dat op 13 februari plaats vond, leek het Nieuwe Realisme al veld te winnen. De noodzaak tot meer bezuinigingen werd alom erkend, mits gekoppeld aan het werkgelegenheidsplan en aan verhoging van aardgasafdrachten aan de staat. Slechts een minderheid wenste de deelname aan de regering-Van Agt te beëindigen. Het congres wees echter ook een voorstel van het Partijbestuur af om plaatselijke dienstverlening onder bepaalde omstandigheden te privatiseren.
In dezelfde maand werd Bram Peper, vice-voorzitter van de PvdA vanaf 1975, tot burgemeester van Rotterdam benoemd. Hiermee volgde hij zijn partijgenoot André van der Louw op die sinds september 1981 zitting had in het kabinet-Van Agt II. Het voormalig Tweede Kamerlid voor de PvdA, Piet Dankert, werd op 19 februari tot voorzitter van het Europees Parlement gekozen.
In maart leed de PvdA een fors verlies bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en behaalde slechts 22% van de stemmen: minder dan CDA of VVD en 12% minder dan de PvdA in 1978 had gehaald. In zijn redactioneel commentaar in *Socialisme en Democratie* (1982, nr. 3) weet Wouter Gortzak het verlies aan de regeringsdeelname èn aan het "manoeuvreren van het PvdA-bestuur". De twijfels over regeringsdeelname groeiden toen het kabinet een Voorjaarsnota vaststelde die onder andere een substantiële koopkrachtdaling voor de minimum-inkomens zou kunnen impliceren. Partijvoorzitter Van den Berg noemde dit terstond "onaanvaardbaar". Na langdurig overleg met bestuur en fractie werd dit genuanceerd tot "ondenkbaar". Het Partijbestuur stelde een koopkrachtdaling van 1% voor de minima als absolute grens.
De tegenstellingen binnen de partij namen nu scherpere vormen aan. Aan de ene kant pleitten Jonge Socialisten, FNV-leiders en anderen voor afwijzing van de Voorjaarsnota en desnoods terugkeer naar de oppositiebanken. Aan de andere kant eisten bewindslieden als Minister van Thijn en staatssecretaris Stemerdink een loyaler opstelling van hun partijvoorzitter ten opzichte van het kabinet. In mei kwam het tot verzoening binnen de partij, maar ook tot de breuk met de coalitiegenoten CDA en D'66. Na enige onzekerheid en twijfels over het politiek leiderschap van Den Uyl sloot de partij wederom haar gelederen.
Het congres koos op 10 juli Den Uyl opnieuw tot lijstaanvoerder. Verder

stelde dit congres een nieuw verkiezingsprogram vast, *Eerlijk Delen*, dat bescheidener leek dan het program *Weerwerk* uit 1981. Het beloofde geen koopkrachthandhaving meer aan de minima, maar wilde wel hun koopkrachtverlies tot 1% beperken. De hoogste inkomens zouden 4% moeten inleveren. Arbeidstijdverkorting bleef een belangrijke eis. Daarbij zouden "alleenverdieners" een extra toeslag moeten krijgen indien ze onder een sociaal minimum dreigden te zakken. Tegen de zin van het Partijbestuur verlangde het congres nationalisatie van de grond. Een voorstel tot vergroting van het overheidsaandeel in de aardgaswinsten haalde het echter niet. De vrede en veiligheidsparagraaf van het vorige programma werd ongewijzigd overgenomen. Met de leuze "De PvdA heeft gekozen. En u?" ging de partij de verkiezingen in. In deze verkiezingscampagne speelden de kernraketten opnieuw een grote rol. Zowel Den Uyl als Van den Berg wezen op de gevaren van een mogelijke CDA/VVD-coalitie, die niet alleen de nieuwe kernwapens in Nederland zou gaan plaatsen maar ook de kloof tussen werkenden en werklozen zou verbreden tot een "nieuwe klassentegenstelling". Zelf sloot de PvdA echter geen enkele partij van samenwerking uit. Het linkse of progressieve meerderheidskabinet verdween als ideaal achter de horizon. D'66 werd niet langer als natuurlijke bondgenoot behandeld. Een lijstverbinding met de CPN wees de PvdA af, (volgens het Partijbestuur echter misschien voor de laatste keer) hetgeen een lijstverbinding met PSP en PPR uitsloot. De campagne verliep over het algemeen rustig en bestond voor een groot deel uit huisbezoeken in oude stadswijken. In juli werd de partij even opgeschrikt door een bomaanslag op haar hoofdkwartier in Amsterdam. Het Militant Autonomen Front dat de aanslag voor zich opeiste, bedoelde daarmee te protesteren tegen de ontruiming van een kraakpand en niet zozeer om de verkiezingscampagne te beïnvloeden.
De verkiezingsuitslag viel voor de PvdA gunstig uit. Met ruim 30% van de stemmen en 47 zetels in de Tweede Kamer werd de PvdA weer de grootste partij. De Partijraad besloot op 18 september dat de PvdA wilde meeregeren, vooral om de sociale zekerheid te verdedigen, maar onder voorwaarde geen medewerking te verlenen aan het plaatsen van nieuwe kernwapens. Informateur Van Kemenade (PvdA) kon echter niet voorkomen dat zijn partij in de regeringsformatie buiten spel kwam te staan: de PvdA belandde weer in de oppositiebanken. Den Uyl werd voorzitter en Meijer vice-voorzitter van de fractie.

In dezelfde maand trad Frouke Stouckart af als landelijke contactvrouw

(voorzitter) van de Rooie Vrouwen. Haar zetel in het Partijbestuur bleef voorlopig onbezet. In een open brief motiveerde ze haar aftreden met een verwijzing naar de te grote verschillen in normen en opvattingen binnen de landelijke kerngroep.
In oktober werd het oud-kamerlid en voorzitter van de Rijnmondraad, de heer Oele, benoemd tot Commissaris van de Koningin in Drente, als opvolger van zijn partijgenote mevrouw Schilthuis. Eveneens in oktober nam de PvdA deel aan besprekingen met sociaal-democratische partijen uit België, Luxemburg en Scandinavische landen (de zgn Scandilux). In de partij zelf vond een discussie plaats over voortzetting van de ontspanningspolitiek in verband met de toestand in Polen. Een andere discussie in de partij, over de rol van de staat, kwam in een stroomversnelling naar aanleiding van de publikatie van WBS-medewerker Kalma, getiteld: *De illusie van de 'democratische staat'*.

In november werd Den Uyl herkozen als voorzitter van de Federatie van Socialistische Partijen in de Europese Gemeenschap. Ondanks hun verschillende opvattingen namen deze partijen een tekst aan over Europese samenwerking en over een onafhankelijk Europees veiligheidsbeleid.
Aan het eind van het jaar liep de spanning tussen fractie en bestuur opnieuw op n.a.v. de aanstaande verkiezingen voor het partijbestuur. (Behalve het toegevoegde 21ste partijbestuurslid, de fractievoorzitter van de Tweede Kamer, is het volledige partijbestuur statutair elke twee jaar herkiesbaar, in dit geval in 1983). Het gerucht ging dat Jan Schaefer, oud-staatssecretaris van Volkshuisvesting, zich kandidaat zou stellen voor het voorzitterschap. Schaefer verklaarde echter het voorzitterschap niet na te streven, al uitte hij wel kritiek op de zich herkiesbaar stellende voorzitter die volgens hem teveel "schaduwkabinetje" had gespeeld. Een aantal andere oud-bewindslieden en kamerleden stelden zich wel kandidaat voor andere bestuursfuncties. Binnen de Tweede Kamerfractie bestond behoefte aan meer invloed op het Partijbestuur. Het kamerlid en oud-minister Van der Louw pleitte bovendien voor meer ruimte voor fractie en bewindslieden om zo nodig van het partijprogram af te wijken. Die afwijkingen zouden zij dan wel op een partijcongres moeten verdedigen. Daarentegen stelde het Partijbestuur in een nota: "vooral de fractie in de Tweede Kamer zal weerstand moeten bieden aan de verleiding tot meeregeren op onderdelen".
De fractie zou in de oppositie moeten samenwerken met provinciale en gemeen-

telijke bestuurders en maatschappelijke organisaties. Vooral tegen het kernwapenbeleid en de éénzijdige bezuinigingspolitiek zou de PvdA actie moeten voeren, mits geweldloos en met "het benul dat meerderheidsbesluiten moeten worden uitgevoerd". Volgens Max van den Berg liet het program *Eerlijk Delen* de fractie voldoende speelruimte om bepaalde compromissen te steunen. Bij het naderen van de kerstdagen toog een delegatie van de partijtop naar Utrecht voor een oriënterend gesprek met kardinaal Willebrands en enkele bisschoppen.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Aan het begin van het jaar speelde de RPF een belangrijke rol in de campagne tegen de ontwerp-wet Gelijke Behandeling. Deze wet zou discriminatie van homofielen en ongehuwd samenwonenden in het openbare leven verbieden. Voor kerken maakte men een uitzondering, maar niet voor christelijke scholen, ziekenhuizen en dergelijke. De Federatieraad van de RPF, die 13 januari bijeenkwam, achtte dit wetsontwerp "in flagrante strijd met de grondwettelijk gegarandeerde vrijheid van godsdienst" (*Nieuw Nederland*, (1982), nr. 1). Meindert Leerling, politiek leider van de RPF, droeg dit standpunt uit op verscheidene spreekbeurten in het land. Voorstanders van de wet maakten het hem daarbij wel eens moeilijk.

Bij de Statenverkiezingen kwam de RPF in de noord-oostelijke provincies met een eigen lijst uit, terwijl ze elders vaak samen ging met het GPV of de SGP. De uitkomsten overtroffen de verwachtingen: de partij won zelfstandig 6 zetels, in combinatie 9. De winst kwam voornamelijk van voormalige CDA-kiezers. Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen combineerde de RPF vaak haar lijst met die van GPV of SGP (35x respectievelijk 41x; met beide ook 41x; alleen trad ze 61x op); eveneens met succes. In Ermelo won een vrouwelijk lid een zetel in de raad.

In juni koos de Federatieraad Leerling opnieuw tot lijstaanvoerder. In het verkiezingsprogram legde de partij de nadruk op bescherming van het ongeboren leven, beperking van de overheidstaken - niet alleen terwille van de bezuinigingen, maar ook uit principe -, verlaging van het minimumjeugdloon, belastingverlaging, ontkoppeling van lonen en uitkeringen en zo mogelijk een sociale dienstplicht voor jongens. Men had veel kritiek op

het CDA, dat huwelijk en gezin niet meer van overheidswege wilde steunen. In juli pleegden enkele jongelui, die zich het 'Rood Actiefront Nederland' noemden, een aanslag met benzinebommen op het huis van Leerling. Niemand werd gewond.

De Tweede Kamerverkiezingen stelden de RPF licht teleur. Weliswaar wist zij haar tweede zetel te consolideren en haar stemmenpercentage ten opzichte van 1981 te verhogen (van 1,3 naar 1,5%), maar een derde zetel zat er niet in. De RPF verloor 20% van haar kiezers uit 1981 (voornamelijk) aan het CDA, de VVD en de EVP, terwijl ze 35% won van (vooral) CDA en SGP. Ze haalde veel stemmen bij jongeren en vrouwen.
In november hield de partij een congres over energieproblemen. In dezelfde maand traden tegenstellingen aan het licht tussen de Raad van Advies en het Federatiebestuur. De Raad van Advies zou het wetenschappelijk bureau van de partij moeten worden. Volgens het dagblad *Trouw* botsten hierbij verschillende opvattingen over de taak van de RPF. Een evangelische stroming overheerste in het Federatiebestuur en streefde naar een "dynamische, evangelisch bewogen" partij die zou "getuigen" van het geloof, zoals Meindert Leerling dat deed. In de Raad van Advies zou een reformatorische stroming overheersen die een rustiger, traditionelere aanpak voorstond zoals het kamerlid Wagenaar die belichaamde. In *Nieuw Nederland*, het partijblad van de RPF, werd deze analyse van *Trouw* overigens "overdreven" genoemd. De Federatieraad wijdde twee besloten vergaderingen aan dit conflict en benoemde op 11 december een Commissie van Goede Diensten. Ds. Huizinga en mevrouw Vellinga-Veurink traden uit het Federatiebestuur naar aanleiding van het conflict.
In dezelfde periode bood de Grondslagcommissie een rapport aan ter voorbereiding van een beginselprogramma. Dit zou in 1983 aan de orde komen.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP was 1982 een vrij rustig jaar.
Evenals het GPV en de RPF tekende zij aan het begin van het jaar protest aan tegen de Ontwerp-wet Gelijke Behandeling. Volgens Ds. Abma, Eerste Kamerlid en partijvoorzitter, verhief de regering "Gij zult niet discrimineren" tot een Elfde Gebod, maar discrimineerde in feite zelf.
Op een conferentie van het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde

Studieverenigingen stelde de secretaris, W. Büdgen, dat de ontwerpwet "de mens tot norm" verhief. "Het voorontwerp maakt het de onderdanen onmogelijk om hun leven in te richten overeenkomstig de bijbelse normen", concludeerde hij (*De Banier*, (1982), nr. 4). Het Hoofdbestuur deelde zijn bezwaren mee aan het Ministerie van CRM. De voorzitter koesterde echter enige twijfels over dit soort 'inspraak'.

Op 27 februari hield de SGP haar Algemene Vergadering. Partijvoorzitter Abma en fractievoorzitter in de Tweede Kamer Van Rossum spraken de partijrede, respectievelijk de politieke rede uit. Voor de SGP was dit een ongewone zaak, aangezien deze twee functies voordien altijd door één persoon vervuld werden. De heren Burggraaf, Houtman en Vlasblom werden herkozen in het Hoofdbestuur. Als opvolgers van Ds. Dorsman en de heer Wolterink koos de Algemene Vergadering Ds. S. de Jong en de heer R. Leusink. Beide aanvaardden hun benoeming. De Algemene Vergadering besloot verder de contributie te verhogen. Het Hoofdbestuur beloofde een commissie in te stellen om "de plaats van de vrouw" te onderzoeken, hetgeen onder meer een aantal conservatieve leden aanzette tot het schrijven van de brochure *"De Schrift Gebonden Plaats van de vrouw"*, later door Abma in *De Banier* bekritiseerd.

In maart boekte de SGP enige winst bij de Statenverkiezingen, met name in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant. Zelfstandig won zij 15 zetels, in combinatie met GPV en/of RPF nog eens 2. Onder druk van de PvdA en de VVD-fracties in de Zeeuwse Staten verloor ze echter haar enige Gedeputeerde-zetel.
Ook de gemeenteraadsverkiezingen verliepen voorspoedig voor de SGP. De partij kreeg er 30 raadszetels en 8 wethouders bij. Voorzitter Abma won een zetel in de raad van Putten.
Voor de Tweede Kamerverkiezingen besloot de partij tot lijstverbinding met het GPV en de RPF. De Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen - de conservatieve vleugel van de partij, zou men kunnen zeggen - veroordeelde dit "afglijden naar machtspolitiek" en vreesde verwatering van de beginselen als gevolg hiervan (*In het Spoor*, (1982), nr. 4). Overigens leverde de SGP tijdens de verkiezingscampagne wel kritiek op het GPV, dat met zijn Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan de nederigheid uit het oog zou verliezen. Fractievoorzitter Van Rossum voerde opnieuw de SGP-lijst aan, met een nauwelijks gewijzigd verkiezings-

program. "Beginselvast uw streven? Kies dan lijst zeven!" was de leus. De SGP behield haar 3 zetels in de Tweede Kamer, maar verloor stemmen (1,9% in plaats van 2,0% in 1981). Het verlies bleef gering in Zeeland, maar leek vrij groot in Noord-Holland, waar de RPF stemmen won. De SGP deed het slecht bij de jongeren. Enigszins geschokt stelde het Hoofdbestuur een kleine werkcommissie in om de verkiezingsresultaten te analyseren en te evalueren.
Fractievoorzitter Van Rossum verscheen in september even op het beeldscherm om commentaar te geven op de Troonrede. Dit niet geheel vrijwillige televisie-optreden was uniek voor de SGP. Van Rossum haastte zich echter te verklaren: "onze kijk op het medium televisie is niet veranderd".

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

De VVD beleefde in 1982 grote electorale triomfen, maar ook een verandering van leider en een aantal onaangename incidenten.
Als oppositiepartij ging ze de Statenverkiezingen in, waarbij haar politiek leider Hans Wiegel een actieve rol speelde en vooral D'66 niet spaarde. De VVD stemde wel in met het bezuinigingsbeleid van de regering-Van Agt II, maar koesterde ernstige bezwaren tegen het banenplan van Minister Den Uyl en tegen de eenzijdige aanpak van met name het ziektegeld. Bij de Statenverkiezingen behaalde de partij meer stemmen dan de PvdA en bijna even veel zetels (150 respectievelijk 161), een forse winst ten opzichte van 1978. In zijn commentaar verklaarde de hoofdredacteur van het partijblad *Vrijheid en Democratie* (1982, nr. 1265) dit vooral uit de bijdrage van het "fenomeen" Wiegel.
Op 19 en 20 maart hield de VVD een Algemene Vergadering te Venlo, onder andere over de rol van de vrouw in de VVD. Positieve discriminatie van vrouwen in de partij wees men af. "Als liberale vrouwen feministische standpunten nastreven, moet de VVD er voor waken dat zij als partij geen middel wordt om dat doel te bereiken". De organisatie van de Vrouwen in de VVD werd nog niet definitief geregeld. De vrouwen kozen in juni A. van Namen tot voorzitter.
In april kondigde Hans Wiegel nogal onverwachts zijn aftreden als politiek leider en fractievoorzitter aan. Kort daarna werd hij benoemd tot Commissaris van de Koningin in Friesland. Aanvankelijk riep zijn benoeming in Friesland veel weerstand op, vooral bij de Fryske Nasjonale Partij en het

CDA. Zeer snel voorzag de Tweede Kamerfractie in een opvolger: Ed Nijpels, een 32-jarige jurist uit Bergen op Zoom (N.-B.), voormalig voorzitter van de Jongeren Organisatie voor Vrijheid en Democratie. Binnen de VVD gold hij als links, wellicht mede door zijn deelname aan het overleg met PvdA- en D'66-leden in Hotel Des Indes. Niettemin sloot de op 14 mei formeel aangewezen kersverse politieke leider in de verkiezingscampagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 8 september de PvdA als coalitiepartner duidelijk uit. De verschillende opvattingen over het plaatsen van kernwapens gaven daarbij de doorslag. Liever zag Nijpels een coalitie met CDA en D'66, waarbij hij dan wel van het CDA een duidelijke eensgezinde opstelling verlangde.
Na de gemeenteraadsverkiezingen in juni, die opnieuw zeer succesvol verliepen voor de VVD, toonde deze zich echter in tal van steden bereid tot samenwerking met de PvdA. In tegenstelling tot vroeger streefde de partij vaak naar een program- in plaats van een afspiegelingscollege. Zo vormde zij in Enschede, Leiden, Schiedam en Utrecht programcolleges met de PvdA (in Utrecht ook met D'66) zonder het CDA.
In haar (herziene) verkiezingsprogramma stelde de VVD een loonmatiging van 2% per jaar voor, een belastingverlaging en bezuinigingen van ± 27 miljard gulden vanwege het financieringstekort èn een lastenverlichting voor het bedrijfsleven. Sociale uitkeringen zouden - met uitzondering van de AOW - met 5% per jaar moeten dalen en dus op afstand aan de lonen gekoppeld worden.
Nijpels voerde over het algemeen een voorzichtige campagne. Af en toe viel hij uit, met name naar het CDA. De binding tussen geloof en politiek kwam hier nogal eens aan de orde. Nijpels was immers evenals de politieke leider van het CDA Rooms-Katholiek, al noemde hij zichzelf tijdens een vraaggesprek een "libertijnse katholiek".
Bij de Tweede Kamerverkiezingen ging de VVD opnieuw sterk vooruit: van 26 naar 36 zetels. Onder de jongste kiezers (18 tot en met 24 jaar) werd zij de grootste partij. De winst kwam vooral van het CDA (37%) en D'66 (25%), minder van de PvdA (13%). In Noord-Brabant was de winst het grootst (8%) in Groningen het kleinst (3,5%). De meest optimistische verwachtingen werden nog overtroffen, zodat zelfs een bommelding de feestvreugde op de verkiezingsavond niet kon bederven. "Met de 36 zetels in de Tweede Kamer kunnen zelfs de grootste tegenstanders niet meer ontkennen dat de liberalen de status van echte volkspartij hebben bereikt", schreef *Vrijheid en Demo-*

cratie (1982, nr. 1271).
Na de verkiezingen brak er voor de VVD een minder plezierige periode aan. Weliswaar nam zij in tweede instantie met succes deel aan de kabinetsformatie die in de regering Lubbers-Van Aardenne uitmondde, maar tezelfdertijd raakte zij verwikkeld in een aantal schandalen. Een nieuw Kamerlid, Jaap Metz, gewezen redacteur van *De Telegraaf*, kwam in opspraak vanwege publiciteitswerk voor een onroerend goed-firma die fraude zou hebben gepleegd. Na zijn beëdiging als Kamerlid deed het gerucht de ronde dat hij Ed Nijpels zou hebben gechanteerd. De betrokkenen spraken dit ondubbelzinnig tegen.
Een ander Kamerlid, mevrouw Terpstra, zou dit gerucht aan een journalist van *De Tijd* hebben gemeld of bevestigd. Na enige interne discussie verklaarde de fractie de zaak voor gesloten.
In dezelfde periode werd Charles Schwietert, een bekend TV-presentator, benoemd tot staatssecretaris voor Defensie voor de VVD. Naar eigen zeggen was hij al twee jaar lid van de VVD; volgens het partijbureau pas enkele maanden. Ook andere feiten die Schwietert over zichzelf openbaar gemaakt had - zijn academische titel en zijn (reserve-)officiersrang - bleken niet te kloppen. Na drie dagen in functie te zijn geweest nam hij ontslag als staatssecretaris.
Tenslotte bleek er enige onduidelijkheid te bestaan over een commissariaat van Minister Gijs van Aardenne bij de onderneming Holland Sea Search, die op de Noordzee olie zou gaan boren. Van Aardenne, die van 1977 tot 1981 en vanaf november 1982 Minister van Economische Zaken was, had pas op het laatste moment een regeling getroffen voor zijn inkomsten uit dit commissariaat.

Aan het eind van het jaar luwde de opwinding over deze zaken. De VVD kon in alle rust haar 65e Algemene Vergadering op 10 en 11 december in Bussum beleggen, waar onder andere de rechten van patiënten en het vraagstuk van de euthanasie besproken werden.
De VVD nam dit jaar bovendien deel aan een congres van de Liberale Internationale te Den Haag. De liberalen bleken nogal verdeeld over de 'bevriezing' van kernwapens: een meerderheid stemde daarmee in, een minderheid stemde tegen. De VVD behoorde tot deze minderheid.